

Vidék egy agrártársadalomban? A rurális társadalomtörténet lehetőségei¹

Írásom címével is jelzem, hogy a vidék mint kutatásorientáló fogalom több szempontból is problematikus. Jóllehet a vidék mint hívószó kétségkívül izgalmas, amelynek ernyője alatt a medievisztikától a ruráliszociológiáig számtalan diszciplína helyet találhat, a laikus érdeklődő mellett azonban valószínűleg még a céhbeli kutatónak is az lenne az első kérdése, hogy a vidék előtagú történetírás miben más, mint az agrártörténet? Mi indokolja egy újabb fogalom bevezetését, főleg, ha ahhoz teljesen ellentétes előjelű jelentésrétegek tapadnak: elmaradottság, provincializmus, periféria, szegénység az egyik oldalon; szabadság, tisztaság, gazdagság, nyugalom a másikon.

Nem árt felidéznünk, hogy a polgárosodás, az iparosodás és urbanizáció megindulásáig, tehát a 19. század második feléig mindenképp, a népesség jobbára nemcsak vidéken élt, de agrárkereső is volt. Még 1910-ben is a népesség 60 százaléka! Hazai vonatkozásban emiatt egyedül a 20. századra lehet indokolható, hogy vidéki és városi élet közé egyértelmű határt húzzunk. Azt sem árt felidézni, hogy a reformkori Pest, az ország leggyorsabban fejlődő városa azért is válhatott az ország gazdasági központjává, mert termény- és állatvásárai a legjelentősebbek voltak a korabeli Magyarországon. Ily módon a majdani főváros fejlődése a vidéki erőforrások függvénye. Ez áll a demográfiai bázisra is. S mi a helyzet a kisvárosokkal, amelyek a falvakhoz képest egyértelműen városok, ugyanakkor kétségkívül nem ugyanolyan értékű centrumok, mint a nagyobb városok, jóllehet társadalomszerkezetük merkantil mintázatú is lehet? De még a 20. századi városlakók esetében se feledkezzünk el arról, hogy jelentős hányaduk első generációs városlakó, megannyi vidéki kötődéssel, nemcsak a rokoni szálakat, hanem a mentalitást is ide értve.

Folytatva a kételyek sorát, sokunk tapasztalata, hogy bármiféle társadalmi kérdést, de akár életutatót vizsgálunk, menten beleütközünk, hogy a szóban forgó dolognak van valamilyen erőteljes vidéki kötődése is. Van-e akkor bármiféle specifikus magyarító ereje, sajátossága e szempontnak? A vidék csak falusi övezetet jelent, vagy a kisebb városokat is ide vehetjük? Megannyi

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Az írás némileg bővebb változata Örökségünk és adósságaink: a rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon címmel az *Ethnographia* 2015. évi harmadik számában jelent meg.

kérdés, amelyek szinte követelik a határok megvonását. Kérdés, vajon ez lenne-e a megfelelő út a diszciplináris tisztánlátáshoz? Nem hinném. Könnyen belátható, hogy – Erdeit parafrázálva – „város és vidéke” leválaszthatatlanok egymástól. E triviális megállapítást mindenesetre szem előtt kell tartanunk.

A 20. századig erőteljesen agrárdominanciájú Magyarország objektívnek tekinthető adottsága mellett a vidék fogalmának számos, erősen szubjektív jelentésrétege is van. Már az eddigiekből is látszik, igencsak viszonylagos, hogy mit is értünk alatta. Budapestről szemlélve az ország egésze az, amit jól mutat például a szokásosan szeptember elején megrendezésre kerülő vidéki színházak fesztiváljának elnevezése, ahol a vidéki egyértelműen csak annyit jelent, hogy nem fővárosi, hiszen a résztvevő városok között ott van Pécs, Miskolc, Debrecen, legkisebb résztvevőkként pedig az egyaránt hatvanezres Sopron és Veszprém. A vidék fővároshoz képest alárendelő helyzetét a köznyelv is hangsúlyozza: még az észak-keletre – a térképen tehát „fentebb” – található Miskolcra is „lemegyünk”, hogy Pécsről vagy Szegedről ne is szóljak. Egy müncheni nyilván nem értené, ha egy berlini a nálunk szokásos „ti ott lent” formulával nyitna irányába, igaz, utóbbinak ilyen eszébe sem jutna.

A vidék mint nem városi minőség tartalma tehát igencsak relatív, érthetünk alatta falut és nagyvárost egyaránt. Mindegyikben közös azonban, hogy kimondva-kimondatlanul megbújik az az értékítélet is, amely nem számítja teljes értékűnek ezt a létformát. Meglehetős régi tradíció ez. A kora újkortól a Nyugatról Magyarországra utazók leírásaiban is rendre visszaköszön az urbanizáltabb és iparosodottabb régiókból érkező szerzők értékrendje, akik az ország egészét elmaradottnak és veszélyesnek, a szívünknek oly kedves városainkat pedig – kevés kivétellel – kicsi, jelentéktelen, poros, azaz igazi vidéki településeként írják le.² Még Schwartner Márton is megjegyzi műve „A városok viszonya a falusiakhoz” című fejezetében, hogy a városi iparosok földműveléssel és bortermeléssel is foglalkoznak, „s a trágyát régi szokás szerint gondosan az ablak alatt gyűjtik”.³

Láthatjuk: a vidék a maga jelentéshordalékaival egy sajátosan magyar probléma, amiben egyszerre van jelen a két véglet: történetileg és a jelenben, empirikusan is igazolhatóan a Cato-i aranykorhoz társított magasabb rendű életminőség és a szegregációval társuló szegénység kilátástalansága, valamint mindezek reprezentációi. Az a véleményem, hogy a társadalomtudományos nyelvben a vidék szó használata emiatt túl sok félreértést eredményezhet, ezért amellet érvelek, hogy a vidéki társadalom, vidéki társadalomtörténet helyett

² Vö. pl. Szász 2013: 57–58; Rózsa 1999. Utóbbihoz: Townson Budára, Egerbe és Debrecenbe érkezését 1793-ból idézi Kökény 2013: 128., 136–137. Temesvárra nézve 1770-ből lásd Born Inigo leírását; Debrecenre lásd Townson leírását 1793-ból: In Szamota 1891: 464–465, 484–485.

³ Schwartner 1809: I. 165.

egyértelműbb helyzetet teremt a rurális társadalom, rurális társadalomtörténet kifejezések használata. A vidékkel jobbra azonos jelentésű rurális jelző jelentéssíkjaiban egyrészt nem lelhetők fel az előbbi torzító konnotációk, másrészt a rurális alatt jobbra mindenütt ugyanazt értik a nemzetközi tudományosságban.

Diszciplináris határok

Nem hiszem, hogy előbbre jutnánk, ha a meglevő történetírói irányzatok mellett még a vidék számára is lekerékítenénk egy önálló részt. Problémacentrikusan kell eljárunk. A vizsgált probléma kidolgozhatósága a forrásadottságok és az alkalmazott módszerek függvénye, az eredmény pedig lehet akár egy-egy térségre fókuszáló rurális társadalomtörténet is. Ezzel azonban nem mondok újat. Áttekintve a témába illeszkedő nyugat-európai kutatásokat és intézményesülési törekvéseket, az elmúlt harminc-negyven évben a programok között rendre felbukkan a vidéki terek történetének kutatói programja, amely alapvetően az agrártörténetből és a társadalomtörténetből kiindulóan integrálja a részdiszciplinákat a gazdaságtörténetől a mentalitástörténeten át a nemek történetéig.⁴ A cél tehát nem valamiféle új platform létrehozása, amelynek fő törekvése az lenne, hogy az öndefiníció jegyében megkülönböztesse magát az agrár-, a hely-, a régiótörténetről, a néprajztól, illetve a történeti antropológiától, hanem hogy a bennünket foglalkoztató kérdéseket oly módon tudjuk megválaszolni, hogy a magyar társadalomfejlődés jobb megismerésén túl a rurális társadalomtörténet-írás nemzetközi áramlataihoz is kapcsolódhassunk. Mi a helyzet e téren?

Más vonatkozásban, így a történeti demográfia, város- és gazdaságtörténet, ill. a kliometria esetében már megállapítást nyert, hogy amennyiben nyugat-európai iskolákkal, műhelyekkel vetjük össze a hazai kezdeményezéseket és azok kifutását, legfőbb gyengeségünk az intézményesülés csekély foka. Amennyire inspiratívak az informális struktúrákban gyökerező kapcsolatok, olyannyira sérülékenyek is. Kimagasló egyéni teljesítmények nem pótolhatnak intézményi háttérrel feltételező évtizedes alap kutatásokat.⁵ Egy-egy révbe ért kutatonak

⁴ Kiválóan tájékoztat az Ernst Bruckmüller – Ernst Langthaler – Josef Redl szerkesztésében megjelent *Agrargeschichte schreiben. Traditionen und Innovationen im internationalen Vergleich. (Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2004)* StudienVerlag, Innsbruck–Wien–München–Bozen c. munka, amelyben Ernst Langthaler az ausztriai, Arnd Bauerkämper a keletnémet, Robert von Friedeburg a német, Margareth Lanzinger az olasz, Peter Moser a svájci, Gérard Béaur és Nadine Vivier a francia, Gloria Sanz Lafuente pedig a spanyol intézményesülési törekvésekről és elméleti útkeresésekről ír. Francia és német vonatkozásban lásd még Béaur–Schlumbohm 2005.

⁵ A társadalomtörténet, de általában a hazai történetírás vonatkozásában is lásd Benda 2006a: 63.

tanítványai még csak-csak vannak, de stabil anyagi alapokkal bíró, akár több tudósgenerációt elindító és pályán tartó iskolákról már nem beszélhetünk. Ez a rurális társadalomtörténet esetében is így van. Ezzel együtt nem annyira rossz a helyzet, hiszen Tagányi Károlytól Vári Andrásig minden korszakban voltak mérvadó, sőt iskolateremtő kutatóink, akik munkássága a nemzetközi fősodorhoz nemcsak illeszkedett, de ismert is volt. A századfordulón domináló jogtörténeti vonulatú kutatásokat a két világháború között a gazdaság- és agrártörténeti irányultságúak váltották fel, s főként Szabó István iskolájának köszönhetően e téren az 1948-as fordulat sem okozott helyrehozhatatlan törést. Sőt az 1957-ben indult *Agrártörténeti Szemle* révén egészen az ezredfordulóig – amíg valódi periodikaként jelent meg a lap – egyedülálló fórumhoz jutottak a rurális társadalomhoz kapcsolódó kutatások. Az 1970-es évektől – a nyugati fejleményektől időben cseppet sem lemaradva – azután fel-felbukkant egy-egy mikroorientációjú kutatás is, mint Andorka Rudolf egykevizsgálatai vagy Tóth Zoltán ekkoriban elvégzett szekszárdi kutatása.⁶ Benda Gyulának szintén ezidőtájt publikált forrásvizsgálatai is jelzik, hogy a keszthelyi kutatásban kicsúcsosodó problematika – miként lehetséges egy gazdasági/társadalmi egység sokoldalú megragadása – már ekkor foglalkoztatta őt.⁷ Tudománytörténetileg izgalmas kérdés, hogy a személyes, nem egyszer intuitíve vezérelt kérdésfeltevés kapott-e, s ha igen, milyen formában külső szakirodalmi megerősítést. Vagy hasonlóan Jedlikhez, aki Siemenst megelőzve dolgozott a dinamón, itt is azzal állunk szemben, hogy a kutató szembesülve azzal, hogy egy meglevő paradigma követése nem jár kellő hozadékkal, maga taposott új ösvényt, függetlenül a Lajtán túli történésektől, de azokkal egy időben? Hogy

A történeti demográfia helyzetét frappánsan szintén Benda foglalja össze. (Benda 2006b: 72.) A várostörténet szemszögéből lásd Gyáni 2003: különösen 37, 45–47. A kliometrikus gazdaságtörténet hazai adaptációjáról lásd Kövér 2013: 201.

Korábban hasonló értékelésre lásd pl. Mályuszt, aki a megfelelő intézményesültség hiányára Csánki Dezso történeti földrajzát hozza példának. Vö. Mályusz 1923–1924: 540. Egy emberöltővel később Kosáry Domokos az induló *Agrártörténeti Szemle*ben a következő gondolatokkal kezdi Bevezetőjét: „hadd kezdjük mindjárt egy beismeréssel: a magyar agrártörténeti kutatás múltjából eddig sem a kezdeményezések hiányoztak elsősorban, hanem a folytatások. Nem az egyéni kutatók és érdeklődők, hanem az együttműködés és kölcsönös segítség azon állandóvá szilárdult módzatai és formái, amelyek nélkül magára hagyva a legbuzgóbb igyekezet is előbb-utóbb elcsúggesztő nehézségekkel találja magát szemben.” Kosáry 1957: 3.

⁶ Andorka Rudolf ezirányú munkásságának áttekintése szétfeszíti a lábjegyzet adta kereteket. Vonatkozó publikációinak megjelenési ideje ráadásul nem feleltethető meg az éppen akkor lezárt kutatásaival, demográfiai esettanulmányai mögött álló kutatásainak javát még a 60-as évek végétől indulóan, az 1970-es években végezte, a következő sorrendben: Vajszló és Besence, majd Sárpilis, Alsónyék és Kölked, a harmadik hullámban: Pócsmegyer és Rábakecöl. A 80-as években Átány és Bük következett. Andorka történeti demográfiai kutatásait áttekinti Benda 2006b: 70; Tóth Z. 1989.

⁷ Benda 1973ab, 1977.

ezt érzékeltetendő egy korábbi példát is hozzak, tanulságos lenne Wellmann Imre munkásságát feldolgozni, aki a Domanovszky-iskola uradalomvizsgálatai kapcsán már a harmincas évek végén ráérez a később a Annales-iskola, sőt a későbbi mikrotörténet-írás által képviselt szempontok fontosságára a vidéki társadalom kutatásában: „valamennyi arra törekszik, hogy tárgyát, legyen az egy gazdaság, vagy az agrártörténet szélesebb mezeje, a ránk ragadt teljes forrásanyag világánál s az országos és az európai fejlődés figyelembevételével a maga egészében, *minden életmegnyilvánulásával együtt* mutassa be.”⁸ [kiemelés tőlem – HGK] Huszonöt évvel később Wellmann részleteiben is kibontja ezt a holisztikusnak ígérkező programot, amelyben az éghajlati tényezőktől kezdve a demográfiai faktorokon át a gazdaságig és a társadalmi rétegződésig minden részletnek jelentősége van nemcsak az adott esettanulmány szempontjából, hanem „a történeti fejlődés egészébe, országos és európai összefüggésekbe illeszkedését” tekintve is.⁹ Ugyanitt – mai fogalmaink szerint – mikrotörténeti programot is vázol: „a falutörténet kutatója [...] *alulról építse fel*, az agrárélet gerince körül önnön mélyéből, helyi gyökerekből bontakoztassa ki a közösség életének teljességét.” [...] [A] számszerű adatok értékesítése [...] nem állhat meg a községi végösszegnél: *beljebb, az egyes parasztháztartásokig kell hatolnia*, hogy a parasztság rétegződését is feltárhassa.”¹⁰ [kiemelések tőlem – HGK]

Az intézményi diszkontinuitás ellenére azt is látnunk kell, hogy hatalmas tudáskincs gyűlt össze az elmúlt másfél évszázadban, aminek szintetizálására eddig még senki nem vállalkozott. A néprajz, az agrártörténet, a várostörténet és a történeti demográfia, valamint az elmúlt száz év forrássá nemesedett szociológiai kutatásainak eredményei, továbbá ezen tudományok historiográfiája ezen a ponton szorosan össze kellene, hogy kapcsolódjon. Ehhez képest feltűnő, hogy az érintett tudományszakok között sokkal kevesebb a hivatkozásokban is tetten érhető kölcsönös tájékozódás, mint az kívánatos lenne. A történészek és néprajzosok kevéssé olvasnak át a „túloldalra”, hogy a szociológusokról már nem is szóljak.

A módszer kérdését is meg kell említenem. A vidék mint társadalomtudományos-társadalomtörténeti problematika véleményem szerint két síkon létezik. Egyrészt jelenti konkrét társadalom- és gazdaságszerkezeti formák vizsgálatát, másrészt pedig a vidékkel kapcsolatos reprezentációk vizsgálatát.

Kezdjük az előbbivel. Nem biztos, hogy teljesülnek várakozásaink, ha doktriner módon követünk új áramlatokat, miközben a korábbi paradigmákat sem vittük végig. Ismét csak amellet érvelek, hogy a kérdésfeltevésnek kell az

⁸ Wellmann 1999 [1937]: 31.

⁹ Wellmann 1999 [1962]: 70.

¹⁰ Wellmann 1999 [1962]: 124–125. és 127.

elméleti tájékozódást és a módszerválasztást orientálnia. Ha például a területi egyenlőtlenségek történeti gyökereit kutatjuk, akkor nem megkerülhető a Braudel-i időszemlélet és struktúrafelfogás. Ahhoz azonban, hogy egyes korok fejlettségi szintjeit összevethessük, szükségünk van a kvantifikációra is. Ha ennek kapcsán lokális közösségek mindennapjait, kommunikációs formáit és a kisemberek stratégiáit is vizsgáljuk, akkor a mikrotörténet intencióit kell figyelembe vennünk. Ha ugyanezen életvilágok korabeli reprezentációira vagyunk kíváncsiak, máris az új kultúrtörténet területére tévedtünk. Irányzatok és módszerek tehát nemhogy nem zárják ki egymást, hanem elképzelhetetlen, hogy ne kellő nyitottsággal forduljunk valamennyiük irányába. A rurális közösségek társadalomtörténete tehát kiváló alkalmat kínál a műhelymunkára, arra, hogy problémáinkat komplex módon, az éppen aktuális tudományos divatoktól függetlenül, de azokat mindenkor figyelembe véve ragadjuk meg. E komplexitás lehetővé teszi, hogy a történeti demográfia eszköztárától a néprajz által felhalmozott tudáson át a kliometrikus idősorelemzésig lehetőségeink szerint minél többet csat sorba állíthassunk a vizsgált kérdés megválaszolására. Félreértés ne essék, a cél nem a módszertan és az elméleti orientáció voluntarista eklekticizmusa, hanem a szóban forgó probléma alá integrálandó részterületek felvetette sajátos elméleti problémák és módszertani igények figyelembevétele.

Röviden a vidékkel kapcsolatos reprezentációk, imázsok kutatásáról is szeretnék szólni. Ez esetben a kutató egyrészt azon mentális struktúrákra fókuszál, amelyek a dominánsan *nem* városi, agrárkarakterű térségekről, összefoglalóan: a vidékről egy-egy korszakba ágyazottan léteznek, másrészt legalább ilyen fontos az önreprezentáció vizsgálata is. A vidék mint a paraszti léttel ekvivalens és alacsonyabb rendű minőség képzetének erejét jól mutatja, a paraszt az egyetlen, a mai napig szitokszóként is használatos rendi minőség, jelezve, hogy a rendi helyzetét tekintve egykoron legalul elhelyezkedő paraszt emancipációja a mai napig sem fejeződött be. Ugyanerről tanúskodik, hogy míg a rendi csoportkötődés vezetéknev formájában történő hangsúlyozása a Nemes, a Pap és a Polgár, de még a Jobbágy, Gazda, Zsellér, Szolga esetében is fennmaradásra érdemesnek bizonyult, addig az alávetettséget jelképező Paraszt vezetéknevű honfitársunk nincs.¹¹ Hasonló példa lehet a 'póru jár' kifejezés, ami – ha jobban belegondolunk – azt jelenti: úgy járt, mint egy paraszt. A reprezentációkutatás azonban nemcsak a máig hatóan érvényes kisebbségiséget sugalló képzetek és előítéletek megértéséért, s ezáltal lebontásukért tehet, hanem az örökségvédelemhez kapcsolódva segítheti mindazon erősségek felkutatását és brandek kialakítását is, amelyek konkrét, helyhez kötött vidékfejlesztési stratégiákhoz nyújthatnak alapot. Az ökológiailag fenntartható gazdálkodás kívánalmai pedig idővel megkerülhetetlenné teszik,

¹¹ Német nyelvterületen ugyanakkor a Bauer családnév ritkának épp nem mondható.

hogy alapos, dűlőszintű kataszter álljon rendelkezésre a történetileg kialakult tájhasznosítási módokról, amelyek mint helyi erősségek különösen leszakadó térségekben képezhetik alapját a revitalizációnak.

Az önreprezentáció kérdésköre alá tartozó témák hatóköre is rendkívül tág, amely a népdalok kutatásától a vidéki/lokális/paraszti, ill. agrárérdekvédelmet programjukban is felvállaló szerveződések vizsgálatáig terjedhet. Az eddig leginkább a néprajztudomány által felvállalt problémakör és kibontott tudáskincs masszív talapzat a rurális társadalomtörténet számára, míg utóbbi prozopográfiai kutatásokkal segítheti a reprezentációkutatást. Kik és honnan érkeztek egy-egy szerveződésbe, netán lettek annak arculatadó személyiségei? Az 1920-as években milyen szerepeket hoz, s milyeneket vesz fel például egy parasztpolitikus, hogy hitelesen feleljen meg a kisgazdával szembeni elvárásoknak?

Parlag területek

Anélkül, hogy részletes problémakatalógust nyújtanék, röviden vázolnám, hogy hol látok fontos és lefedetlen területeket, amelyek a meglevő tradíciók folytatása mellett lehetőséget adnak a nemzetközi tudományossághoz való kapcsolódásra is.

A zoom-objektív metaforát használva, a makrofókusztól haladok a nagylátószög felé. E metaforát szándékosan használom, mert a léptékváltás, a multiszkopikus látásmód nemcsak a kutató számára izgalmas, de az egykori valóságról nyert tudásunk is jóval árnyaltabb lesz általa.¹² Az első szemlepontra a helytörténet, amely alatt azonban lokális mikrotörténetet értek.

I.

Lényegében nem fogok újat mondani ezzel kapcsolatban. Szemben a megszokott helytörténeti munkákkal, az itt értett „helytörténet célja nem önmagában áll”.¹³ Mint azt Hans Medick saját, laichingeni vizsgálata kapcsán összefoglalja, „[e]z a módszertani perspektíva a helytörténetre nyomatékosan nem mint egy zárt társadalmi rendszer vagy egy falusi világ történetére tekint, ami bizonyos mértékben önmagért való kozmoszként létezett.”¹⁴ Medick – s általában a mikrotörténet – a közösség életének dinamikájára fókuszál, az általa folytatott protoindusztrializáció-vizsgálatban különösen az élet- és munkaviszonyok, a

¹² A vizsgálati lépték problémájához lásd Lepetit é. n.: 33–50; továbbá Revel é. n.: különösen 54–55.

¹³ Medick 1997: 15.

¹⁴ Medick 1997: 20.

régió túl piacok és a termelési viszonyok összefüggésében. Idehaza Benda Gyulát az inventáriumok elemzése vitte lokális irányba: akkor lehet őket legjobban kiaknázni, ha „egy kistáj, egy uradalom, azon belül falusi és kisvárosi közösségek komplex vizsgálata”¹⁵ áll a középpontban.

Kimondásra ugyan nem kerül, de a lokális vizsgálat mindkét említett szerzőnél egyúttal egy nagyon erőteljes demográfiai program is. Úgy is fogalmazhatók, hogy családrekonstrukció nélkül nincs lokális vizsgálat. A mikrotörténeti megközelítés szépsége, hogy miközben a kutató szálaira bontja a helyi társadalom szövetét, egyúttal újra is szövi azt, s megismerheti, hogy a makroszint eseményei és folyamatai milyen reakciókat indukáltak a hétköznapokban.¹⁶ Hazai vonatkozásban nemcsak a feudális kor kisnemesi, jobbágy- és zsellérminőségeinek valós tartalma lehet izgalmas, hanem pl. a polgári korban az iskoláztatástól a kivándorlásig terjedő paraszti stratégiák rekonstrukciója, a szocializmus évtizedeiben pedig a kollektivizálás, majd a körzetesítés tényleges lefutása és következményei. Utóbbiaknál különösen a több lábon állás hagyományos, ekkoriban a második gazdaság alá sorolt stratégiáinak vizsgálata az, ami történeti eszközökkel eddig kevésbé kutatott.

Idehaza a lokális szint értékét a történetileg is tájékozott néprajz ismerte fel és aknázta ki elsőként. Fél Edit számára a falvak világa természetes, jól körülhatárolható, szerves közösség, amely ugyanakkor egy vertikálisan is kiépült társadalom, amelyben az osztály- és réteggülönbségek, korosztályok, különböző funkcionális csoportok és szervezetek egyaránt jelen vannak. A falvakban a rurális társadalom helyi mintázatai komplexen, a teljesség igényével vizsgálhatók. Ez esetben az sem kérdés, hogy a történeti táj ökológiai sajátosságaira reflektálva építsük fel elemzésünket. A lokális anyagon történő vizsgálat elősegíti a nagyszerkezetre irányuló tipizálást is,¹⁷ vagy miként ezt a mikrotörténet mondaná: egy-egy közösség vizsgálatán keresztül „általános és tipikus társadalmi gyakorlatokat figyelhetünk meg”.¹⁸

¹⁵ Benda 1987: 145.

¹⁶ Vö. Jürgen Schlumbohm s az általa követett módszerről így vall: „a házassági-, születési-, halotti anyakönyvek jegyzékeiből rekonstruáltam a családokat, és ezeket a névszerinti adatösszegezés segítségével népszámlálási listákkal, kataszterekkel egészítettem ki. Ezzel az eljárással sikerült rekonstruálni lényeges vonatkozásaiban minden egyén életútját, a családokat és a szociális összefüggéseket.” Ennek eredményeképp „[a]z egyes személyeket, családokat és háztartásokat bizonyos stratégiákkal és differenciált magatartásmintákkal rendelkező cselekvő egyénként lehetett értelmezni, és nem csak mint fölérendelt elméletek keretébe illeszthető eseteket.” Schlumbohm 2000: 162. Ugyanerről lásd Medick 2000: 58.

¹⁷ Fél 1993: 187–190.

¹⁸ Szekeres 1999: 6.

II.

A mikroszintről továbblépve, saját, a késő rendi Moson vármegyére fókuszáló kutatásom¹⁹ közben szerzett néhány tapasztalatom is megoszthatom. A rurális társadalomtörténet szempontjából is fontos tanulság, hogy a történeti vármegye igenis alkalmas kerete lehet nagyobb – általam mezoszintűnek nevezett – vizsgálatoknak. A megyetörténetet tehát egyáltalán nem tartom meghaladott műfajnak, csak le kell pattintanunk róla a századfordulós pozitívizmus sarát. Ha felidézzük, hogy lényegében minden történeti megyénk természetföldrajzi határok mentén jött létre, ill. az azokon belüli patak- és folyóvölgyek, dombvidékek, hegyek – mint azt Andrásfalvy Bertalan nyomán mondhatjuk: – ökológiai kistájakat alkotnak, saját társadalmakkal, néprajzi mintázatokkal, akkor bátran mezoszintű kutatások terepéül tehetjük a megyét, de akár még a járást is.²⁰ Mindeközben nem kell attól tartanunk, hogy kiszolgáltatjuk magunkat a közigazgatási határok önkényének. Amennyiben mégis ez fenyegetne, ott társadalomtörténetileg legalább olyan érdekes, hogy milyen felsőbb érdekek vezettek oda, hogy megye-vagy akár országhatárokat is önkényesen vonjanak meg, s ez milyen következményekkel járt az érintett közösségek életére.

Ugyanakkor óvnék attól, hogy előbbi gondolataimat bárki is úgy értse, hogy a megyét az ideáltipikus régióval azonosítom, s annak környezetéből kiragadott vizsgálatára biztatok. Miként Braudel már bő hat évtizede rögzítette, „[n]em a régió a kutatás kerete, hanem a probléma”, ami természetesen térbeli – regionális – keretet is kaphat, sőt kell is kapnia.²¹ Sokkal inkább gondolok tehát arra, hogy általánosabb, pl. az iparosodásra, polgárosodásra, demográfiai átmenetre stb. vonatkozó kérdéseinket vetítsük a megyére vagy annak valamely – kompakt társadalomegységet mutató – részére, igazodva a megyei keretben született forrásainkhoz. A vármegye mosoni vizsgálatom esetében is csak a kutatás belső keretét jelentette. A megye csak egy részét alkotta egy általam feltételezett nagyobb térnek, egy Bécs központú régiónak. A megyeszintű adatok ugyanakkor jól illeszkedtek az ebben a nagyobb térségben megfigyelhető tendenciákhoz. A megyei szint vizsgálata tehát nem öncél, hanem mezoszinten elvégzett elemzés egy általánosabb makrofolyamat megragadásához, ami saját kutatásom esetében a piacosodás volt.

Ezen a ponton szólnom kell a nagy hagyományú uradalomtörténetről, amelynek többször meglóduló hullámai sok értékes teljesítményt halmoztak fel, de mint arra Kaposi Zoltán is rámutat, mind az országban belüli típusalkotást

¹⁹ Horváth 2013.

²⁰ Az ökológiai kistáj kérdéséhez lásd Andrásfalvy 1978: kül. 240. ill. uő: 1980: kül. 51–54.

²¹ Idézi Medick 1997: 16. 10. lbj.

tekintve, mind európai kitekintésben fájdalmasan hiányzik az összehasonlítás.²² A közkeletű német tipológia Grundherrschaft-Wirtschaftsherrschaft-Gutsherrschaft hármasságát követve,²³ szerencsés lenne, ha a meglevő kutatások alapján végre egy szintézis keretében foglalná össze valaki e problematikát, s elemezné a hazai uradalmak társadalom- és gazdaságszervező szerepének eltérő mintázatait. A nagybirtokkal szembeni előítéletek erejét mindazonáltal jól jelzi, hogy az elmúlt években megjelent uradalomtörténeti kötetek szerzői nem egyszer még mindig szinte rácsodálkoznak, hogy mennyire pedánsan, hatékonyan és gazdaságosan működtek ezek a nagyüzemek, szemben a ránk hagyományozódott elmaradott jelzővel.²⁴ A mezőgazdasági nagyüzemek társadalomtörténeti szempontú vizsgálata időben tovább is vihető: legalább annyira izgalmas a tsz-ek és állami gazdaságok vizsgálata, mint a feudális kor nagybirtokaié. A kollektivizálást követően mely tájakon maradt életképes a falu, s hol váltott ki meneküléssel felérő elvándorlást a tsz megszervezése? Mindez hozzásegítené az állam kijelölt toleranciahatárok jobb megértéséhez is a proletárdiktatúra évtizedeiben.

III.

A mezoszintet elhagyva elérkezünk a nagylátószöghöz, a nagy terek szintjéhez. Itt szeretnék néhány – szerintem alapvető – probléma további vizsgálatra bízni, amelyekben közös, hogy a felszínen bekövetkező változások igazából nem érintik a strukturális örökséget.

1) A vidék társadalomtörténetét tárgyalhatjuk állam és vidék, azaz centrum és periféria kapcsolattörténeteként is, vagy hogy egy másik, ezt a kapcsolatot megvilágító ellentétpárt is megidézzek, a kelet-közép-európai vidéki társadalom történetét értelmezhetjük mint rendszer és életvilág konfliktusokkal teli kapcsolataként is.²⁵ Kelet-Közép-Európa évszázados tőkeszegénysége miatt az állam, majd növekvő mértékben a piacosodó, még később a globalizálódó gazdaság folyamatosan mint emberi-anyagi erőforrásra tekint a társadalomra, különösen pedig a vidékre. A kialakult aránytalan csereviszony következtében az agrárkarakterű vidéki térségek mára mind jövedelemtermelő képességüket, mind demográfiai alapjaikat tekintve megroppantak, s a jelenben alig visszafordíthatónak tűnik e legalább két évszázados folyamat. A vidéki életvilágok gyarmatosításának négy nagy fázisát különíthetjük el. Az állami beavatkozásnak az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig tartó,

²² Lásd Kaposi 2012: 191.

²³ Vö. Vári 2004.

²⁴ Vö. Szirácsik 2010; Ódor 2013.

²⁵ A Habermastól adaptált rendszer és életvilág fogalom párra lásd Habermas 1994. A fogalom párt Habermas racionalitás-modellje részeként vezette be. A modell fejlődésívét részletesen bemutatja Felkai 1993: 300–321.

a felvilágosult abszolutizmussal fémjelezhető első korszaka még alapvetően sikertelen abból a szempontból, hogy a rendi partikularitások világában nem képes adminisztrálni, ebből fakadóan pedig uralni a vidéki életvilágokat. A piaci verseny élesedő szorításával párhuzamosan a modern magyar állam kiépülése az életvilágok feletti fokozott kontroll megerősödését hozta az 1850-től 1945-ig tartó időszakban. Mindez azonban még csak erőteljes alkalmazkodásra kényszerítette a rurális társadalmat, végzetesen azonban nem roncsolta szét annak szövetét. A kommunista diktatúra ugyanakkor bevallotta mint az erőltetett iparosítás emberi és anyagi bázisával számolt a vidéki erőforrásokkal, majd a kollektivizálással identitásában is megrendítette annak társadalmát, olyannyira, hogy a parasztság mint társadalmi nagycsoport végérvényesen fel is bomlott. Ebben a helyzetben érte a vidéket az újabb nagy kihívás 1990 után, amikor demográfiai és anyagi alapok nélkül, az europaizáció ideológiája mentén kellett volna modernizálnia, egyúttal helyt állni a globálissá szélesedett versenyben. Jóllehet sok tekintetben a négy korszak erőteljesen elüt egymástól, eközben mindegyikről kijelenthető, hogy az államot aktuálisan megjelenítők a helyi tudást nem tekintik alternatívának, s aufklerista hozzáállással fentről kívánják üdvözíteni a társadalmat. Legkésőbb a reformkortól adott a felismerés, hogy a gazdaság tőkeszegény, a polgárság pedig jórészt hiányzik, így a nemzetépítés és a kapitalizmus kiépítése során a civil társadalom hiányzó dinamizmusát az államnak kell pótolni. A 20. századi modernizációs politikák előzménye a felvilágosult abszolutista tradíció a maga uralmi attitűdjével. A modernizálás – ami elsősorban a Nyugat utolérését, sőt a kommunista kísérlet során egyenesen elhagyását célozta – minden korban megteremtette a maga diskurzusát. A 18. században merkantilizmust és birodalomszintű munkamegosztást hirdetett, a 19. században az iparosítás, magyarosítás és urbanizáció mentén szerveződött, a két világháború között kultúrfölényt hirdetett (itt ellendiskurzusa a Kertmagyarország-gondolat volt). A legnagyobb, teljes létmodernizációt ígérő vállalkozás a kommunista kísérlet, amely fő kitörési pontnak az iparosítást tartotta. Az utolérés és modernizáció jelenben is érvényes diskurzusa az 1990 után felívelő europaizálás. Feltűnő, hogy minden esetben mennyire erőteljesen kitapintható, hogy a fejlődésnek, modernizációnak csak a centrumból, a mindenkori politikai elit által diktált módja számított legitimnek, míg a vidék modernizációja szempontjából kulcsfontosságú, az adaptálás, honosítás, a reálisan kiaknázható saját erőforrások mentén kibontakozó belső szerves fejlődés programja – Széchenyit leszámítva – folyamatosan marginális pozíciójú.

Mindez természetesen nem maradt hatás nélkül a társadalomra, az esetleges negatív következmények pedig hatványozottan érintették a vidéken élőket. Tanulságos lenne annak aprólékos kimunkálása, hogy az állam képviselői egyes korokban miként tekintettek a vidékre, a helyi

társadalmak jelentette erőforrásokban rejlő lehetőségekre. Nem vagyok híve a mechanikus analógiáknak, mindenesetre feltűnő, hogy a meglevő helyi tudás felkarolásával és erősítésével szemben az állam általában a külföldről érkező befektetőnek kedvez. A 18. században német földről érkező telepesek általában 6–10 év adómentességet kaptak; az első ipartörvény (1881) 15 év adómentesség adott az új iparágat meghonosító vállalatoknak, míg a második és a harmadik ipartörvénnyel (1899; 1907) az adó- és illetékmentesség mellett kölcsönlehetőségben is részesültek. Az 1990 utáni időszakban szintén 5–10 év adómentességet kaptak a külföldi, beruházást hozó cégek. Mindeközben az a régi, sok helyen megírt tapasztalat, amely a szegényparaszti munkabírásról ad hírt, s amely mentalitás továbbélését az elmúlt évtizedek időmérleg-vizsgálatai is megerősítik, soha nem tudta áttörni a hatékonyságnak azt a burkát, amelyen túl nemzetközileg is versenyképes agrárközéposztály jöhetett volna létre. A munkaerő önkizsákmányolásig hajtott felhasználása ellenére maradt a belső tőkeszegénység, tőke alatt Bourdieu-i értelemben egyaránt értve anyagi javakat, műveltséget és kapcsolatokat. Izgalmas kérdés, hogy történeti kitekintésben – mondjuk egy osztrákkal összevetve – a magyar agrártermelő tényleg elmaradott, modernizálódni képtelen, s a paraszti üzem Átányban leírt csodálatos racionalitása merő avítság és anakronizmus, vagy pedig az állami beavatkozás és a világgazdasági nyomás gyalulja le időről-időre alig helyrehozhatóan a kibontakozás csíráit?

2) Feltűnő az is, hogy a 'társadalom' vagy a 'vidék' nem homogén massa, hanem területileg meglehetősen állandóságot mutató erezzel rendelkezik, legyen szó politikai orientációról vagy jövedelemtermelő képességről. Győri Róbert a hazai területi fejlettségi különbségek történeti gyökereit vizsgáló tanulmányainak fontos megállapítása, hogy a magyar fejlettségi térszerkezetben az elmúlt évszázad során mindig markánsan jelen volt egy nyugat-kelet lejtő, amelynek jelentősége ráadásul folyamatosan növekedett.²⁶ A 2006-ban leghátrányosabb 33 kistérség közül 18 1910-ben is ebben a csoportban volt. A fejlettséget tekintve az ország nem mozaikos szerkezetű, hanem tömbökkel jellemezhető, ezen túl pedig erős a centrum/periféria tagolódás: főleg Bécs kisugárzása.²⁷ „Számításaim alapján kijelenthetjük – így Győri –, hogy a 20. század elején a fejlettség térszerkezetét elsősorban a fekvés, a centrumtól való távolság határozta meg. Mégpedig nem az ország fővárosától, hanem a Bécstől való távolság. Tendenciaszerűen érvényes az, hogy minél távolabb van egy település Bécstől, annál hátrább kerül a fejlettségi rangsorban. [...] Budapestnek a területi fejlettségi különbségekre gyakorolt

²⁶ Győri é.n.

²⁷ Győri é.n.

hatását elhanyagolhatónak tekinthetjük.”²⁸ Ha belegondolunk, döbbenetes következtetésűek ezek a sorok, mert nem kevesebbet állítanak, hogy ugyanaz a munka, ha keletebbre végzik, kevesebbet ér. Ráadásul ez nemcsak a jelenben van így, de korábban is így volt. Az életszínvonal, a gazdasági teljesítőképesség mai területi különbségeinek megértéséhez tehát mindenképpen számolni kell a múltban gyökerező tényezők máig tartó hatásával, ahogy Győri fogalmaz: „a bejárat út tehetetlenségével”.²⁹

3) A térbeliséghez további sajátosságok is kapcsolódnak. Az állami fejlesztéspolitika már a dualizmus időszakától igyekezett enyhíteni a területi egyenlőtlenségeket, s miként arra Beluszky Pál alapvető írásaiban rámutatott, az állami intézményalkotó akarat elsődleges formálója volt a városiasodásnak és a modern városi polgári társadalom létrehozásának.³⁰ Másfél évszázad változásait figyelemmel kísérve a mából ugyanakkor az is jól látszik, hogy az infrastrukturális fejlesztések (út, vasút) a meglevő területi fejlettségi egyenlőtlenségeket a sugarasan kiépült közlekedési hálózat mentén csak felerősítették. A közlekedési hálózat fővonalainak kisebb-nagyobb gócaiban még elindulhat gazdasági pezsgés, de ez a fejlődés mindig enklávéyszerű, s az adott központ nem húzza maga után a szűkebb-tágabb régiót. A dualizmus-kori magyar vasútépítések jól példázzák, hogy mire az igazán zárt vidékekre elér a fejlesztés, addigra már rögzül a versenyhátrány, legyen szó egy város vagy egy egész térség lemaradásáról. A lemaradó térségek lehetőségeit ráadásul az is szűkíti, hogy a piac a fejletlenebb régiókat egy az egyben leértékeli, ami mind a munkabérekben, mind az ingatlanárakban lecsapódik. Az érintettek ebből csak annyit érzékelhetnek, hogy soha nem jutnak egyről a kettőre. A társadalomtörténész ugyanakkor arra is rákérdezhet, hogy miként alakul ki, s rögzül a szegénység kultúrája, ahol a spórolás a küszködés szinonimja lesz, nem pedig az előrelátó megtakarítás.

4) További izgalmas terület a centralizáció vs. autonómia problémája. A reformkortól kezdődően egészen a legújabb időkig valamennyi közigazgatási rendezés alapkérdése, hogy az egyes igazgatási szintek mekkora autonómiát kapjanak. Valódi, elsősorban közigazgatási és gazdasági autonómiák hiányában a kortárs társadalom csak az állami kezdeményezésű és végrehajtású centralizáció-decentralizáció ingamozgást érzékelheti, ami legjobban vidéki közegben vehető észre. Legalább 250 éves hagyomány, hogy az állam válságidőszakban centralizál (jogosítványokat von magához), majd egy következő válsághelyzetben a magas fenntartási költségek miatt decentralizál, s így tovább, miközben az éppen soron következő átalakulási fázis irtatlan

²⁸ Győri 2006: 245.

²⁹ Győri é.n.

³⁰ Beluszky 1990; Beluszky–Győri 2005; Beluszky 2006.

költségeket emészt fel. A centralizáció/decentralizáció ingamozgása mindenesetre nem jelenti azt, hogy az inga az utóbbi irányba is szabadon kilenghetne. Az önkormányzatiság és központi akarat vitája korszakoktól függetlenül mindenkor a nagyobb állami beavatkozás javára, egyben az önkormányzati önrendelkezés kárára dőlt el. E tekintetben tehát meglehetősen hasonlóság mutatkozik a felvilágosult abszolutizmus, a dualista s általában a polgári korszak, de a kommunista diktatúra és az 1990 utáni időszak között is.

5) Végül hadd említsek meg egy látszólag mellékes szálát. A strukturális örökség figyelemre méltó erejét jelzi egy további, korszakokon átívelő tradíciója a magyar közigazgatásnak, az ti., hogy a városi jogú településeket, ezen belül pedig különösen a nagyvárosokat környezetükből kiragadva kezeli, ami a megyékben rendi jellegű enklávákat eredményez. Az egykori nagyobb szabad királyi városok alkották 1870 után a törvényhatósági jogú városokat, de a megyével egyenrangúak kategóriája 1950 óta is továbbél a megyei jogú városok formájában. Van tehát a városoknak egy csoportja, amelyek – történjen is a múlttal bármilyen radikális szakítás – jogilag soha nem lesznek a megye részévé.

6) Áttekintésem utolsó állomása a földbirtok. Itt négy téziszgondolatot szeretnék előrebecsíteni. Egyrészt kisbirtok és nagybirtok ellentéte nemcsak mint agrárpolitikai diskurzus maradt fenn, de a nagybirtok mindenkori tényleges dominanciája is állandó adottság a paraszti társadalom/a családi gazdaságok ellenében. 1895-ben az 100 hold feletti birtokosok 1%-át képviselték a földtulajdonosoknak, 2000-ben az ennek többék-kevésbé megfeleltethető 50 hektár feletti 1,3%-át (1 k. hold = 0,57 Ha). Figyelemre méltó ez az állandóság. Ehhez képest a közelmúltban végbement földkoncentráció ugyanakkor igen jelentős elmozdulást mutat. Míg 120 éve a 100 hold feletti birtok aránya 47,6%-ot tett ki, addig a 2000-es években az 50 Ha feletti birtokok 70,6%-nyi arányban részesedtek az összesből.³¹ Ez akkor is igen elgondolkodtató, a nagybirtok-dominanciát egyértelműen jelző adat, ha tudjuk, hogy az agárkeresők aránya időközben öt százalék körülire zsugorodott, s az immár gépesített családi gazdaság keretei között hatékonyan és nyereségesen megművelhető földterület alsó határa is jelentősen megemelkedett. Magyarország a nagybirtokok országa.

Másodszorban, az államosítás és kollektivizálás után – jóllehet a politikai szándék ezzel ellentétes volt – a nagybirtokstruktúra soha nem látott módon szilárdult meg, átörökölte a korábbi mentális struktúrákat is. Utóbbira már Juhász Pál 70-es években írott tanulmányai is felhívták a figyelmet.³² A mai helyzet tehát nem a semmiből állott elő. Harmadszor: Kevés kivételtől eltekintve, a csonka társadalmú, cselédek dominálta egykori nagybirtokkövezetek

³¹ Csité-Csurgó-Himesi-Kovács 2002: 319.

³² Juhász 1999 [1973] és 2006 [1978]

szegényebbek, mint ahol a háború előtt a paraszti birtok volt a jellemző. Nemcsak a cselédkultúra miatt, hanem mert a nagybirtok bevételei nem helyben dinamizálták, dinamizálják a gazdaságot. Sőt, miként azt már Móricz Miklós a 30-as években megállapította, „[a] népsűrűség fordított arányban van a nagybirtoknak a községben vitt gazdasági szerepével.”³³ Az egykori nagybirtok-területeken mai napig uralkodó cselédmentalitás, amit jól mutat pl. a vállalkozások csekély száma, igen kemény dió a mai fejlesztéspolitika számára. Elég, ha Belső-Somogyra, továbbá Heves vagy Fejér megye déli részeire gondolunk. De hozhatnánk példaként Kárpátalját, vagy a Dél-Alföld egyes vidékeit is. Negyedszer: már Tóth Tibor is felhívta rá a figyelmet, hogy a mezőgazdaság termelékenységének kérdése nálunk mindenkor összemosódik a tulajdonjogi viszonyokkal. A reformországgyűlésektől a kárpótlási törvényekig bezárólag a tulajdonviszonyok radikális megváltoztatására mindenkor úgy tekintettek, mint ami önmagában garantálja a hatékonyság növekedését is.³⁴ Az agrárpolitikai reformdiskurzusokban a 19. század első felében keletkezett, jól kitapintható toposzok öröklődtek tovább.

Felsorolásom nyilvánvalóan nem teljes, de nem is ez volt a célom. Pusztán jelezni szerettem volna, hogy bármely irányból is közelítsünk rurális társadalomtörténeti kérdésekhez, az elméleti keretek és a módszertan adottak, a felfedezés izgalma pedig még több kutatógeneráció számára garantált.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan 1978: A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia* 2. 231–243.
- Andrásfalvy Bertalan 1980: Néprajzi csoport, kistáj, régió. In: *Népi kultúra – népi társadalom XI–XII.* (szerk. Kósa László), Akadémiai Kiadó, Budapest, 39–57.
- Béaur, Gérard – Schlumbohm, Jürgen 2005: A rurális társadalmak problémája a német és francia történetírásban. *Korall* 19–20. 76–98.
- Beluszky Pál – Győri Róbert 2005: *Magyar városhálózat a 20. század elején.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Beluszky Pál 1990: A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón. *Tér és Társadalom* 3–4. 13–56.
- Beluszky Pál 2006: Az (egykori) szabad királyi városok a dualizmus kori városhálózatban. *Urbs* I. 269–288.
- Benda Gyula 1973a: Bárándy János statisztikai adatai a magyar mezőgazdaságról. *Agrártörténeti Szemle*, 1–2. 115–138.

³³ Móricz 1936: 299.

³⁴ Tóth T. 1980: 55.

- Benda Gyula 1973b: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 1767–1867. (Számok és történelem 1.)*, Statisztikai Kiadó, Budapest.
- Benda Gyula 1977: *Tabellae procreationis frugum – a mezőgazdaságtörténet forrásai 1769–1790. In: A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848. PAB–VEAB értesítő, MTA PAB–VEAB. Veszprém, 31–42.*
- Benda Gyula 1987: Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között – kérdések és lehetőségek Keszthely példáján. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Salgótarján, 145–151.*
- Benda Gyula 2006a: A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. In: *Uő: Társadalomtörténeti tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest, 58–66.*
- Benda Gyula 2006b: A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. In: *Uő: Társadalomtörténeti tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest, 67–76.*
- Bruckmüller, Ernst – Langthaler, Ernst – Redl, Josef (Hg.) 2004: *Agrargeschichte schreiben. Traditionen und Innovationen im internationalen Vergleich. (Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2004) StudienVerlag, Innsbruck–Wien–München–Bozen.*
- Csíte András – Csurgó Bernadett – Himesi Zsuzsa – Kovách Imre 2002: Agrárpolitikai „hatásvizsgálat”: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet. In: Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest, 309–362.*
- Fél Edit 1993: Egy monografikus néprajzi kutatás történelmi tanulságai. In: Fül-emile Ágnes – Stefány Judit (szerk.): *Emlékezés Fél Editre. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 187–191.*
- Felkai Gábor 1993: *Jürgen Habermas. Áron Kiadó, Budapest*
- Gyáni Gábor 2003: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. In: *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18–20. században. Hajnal István Kör – Nógrád Megyei Levéltár – Budapest Főváros Levéltára, Salgótarján–Budapest, 35–49.*
- Győri Róbert 2006: Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. *Korall* 24–25. 231–250.
- Győri Róbert é.n.: *A magyar fejlettségi térszerkezet történeti gyökerei. (kézirat)*
- Habermas, Jürgen 1994: Válságtendenciák a kései kapitalizmusban. In: *Uő: Válogatott tanulmányok. Atlantisz, Budapest, 59–139.*
- Horváth Gergely Krisztián 2013: *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében. Balassi Kiadó, Budapest.*

- Juhász Pál 1999 [1973]: A mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről. In: Fokasz Nikosz – Örkény Antal: *Magyarország társadalomtörténete III. (1945–1989)* 2. k. Új Mandátum Kiadó, 222–229.
- Juhász Pál 2006 [1978]: Főcsoportok és rétegek. In: Uő: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Új Mandátum kiadó – Jelenkutató Alapítvány, Budapest, 168–175.
- Kaposi Zoltán 2012: Szirácsik Éva (szerk.): *Uradalmak kora*. (Discussiones Neogradienses 10.) Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, Salgótarján, 2010 (Recenzió) *Korall* 47.
- Kosáry Domokos 1957: Bevezető. *Agrártörténeti Szemle* 1–2. 3–8.
- Kökény Andrea 2013: Robert Townson utazásai Magyarországon, 1793. *Aetas* (28.) 3. 119–140.
- Kövér György 2013: Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében. *Századok* (147.) 1. 189–204.
- Lepetit, Bernard é. n.: Építészet, földrajz, történelem. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai Kiadó, Budapest, 33–50.
- Mályusz Elemér 1923–1924: A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok*, (57–58.) 538–566.
- Medick, Hans 1997: *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900*. (2. Auflage) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Medick, Hans 2000: Mikrotörténelem. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Kijarat Kiadó, Budapest, 53–63.
- Móricz Miklós 1936: Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség. *Magyar Statisztikai Szemle*, 4. 293–309.
- Ódor Imre (szerk.) 2013: *Uradalmak térben és időben*. MNL BML, Pécs.
- Revel, Jacques é. n.: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai Kiadó, Budapest, 51–70.
- Rózsa Péter (szerk.) 1999: *Robert Townson magyarországi utazásai. Robert Townson's Travels in Hungary*. Debrecen.
- Schlumbohm, Jürgen 2000: „...én az általános eseteket állítottam munkám középpontjába” Pozsgai Péter interjúja Jürgen Schlumbohmmal. *Aetas* 4. 161–164.
- Schwartner, Martin 1809–1811: *Statistik des Königreichs Ungern. I–II*. Gedruckt mit königl. Universitäts-Schriften, Ofen.
- Szamota István 1891: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Franklin Társulat, Budapest.
- Szász Géza 2013: Országkép a 18–19. századi útikalauzokban. *Aetas*, (28.) 3. 44–59.

- Szekeres András 1999: Mikrotörténet és általános történeti tudás. *Századvég*, (15.) 3–16.
- Tóth Tibor 1980: *Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttére és problémái*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Tóth Zoltán 1989: *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vári András 2004: Kelet- és Nyugat-Európa agrártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó? *Korall*, 15–16. 117–144.
- Wellmann Imre 1999 [1937]: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: Csíki Tamás – Rémiás Tibor (szerk.): *18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból*. Miskolc, 24–56.
- Wellmann Imre 1999 [1962]: Agrártörténetünk módszerének kérdéséről. In: Csíki Tamás – Rémiás Tibor (szerk.): *18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból*. Miskolc, 69–132.